

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. Т.Г.ШЕВЧЕНКА

на правах рукопису

ОЧЕРЕТЯНИЙ Віталій Вікторович

ІНДИВІДУАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ
ДО КРИТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ
(раціональне пояснення)

Спеціальність 19.00.01 - "Загальна психологія.
Історія психології"

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата психологічних наук

Київ-1994

АВ 31.522

00755874 (-)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціології НАН України.

Науковий керівник: доктор філософських наук,
член-кореспондент НАНУ
СОХАНЬ Л. В.

Офіційні опоненти:

1. доктор психологічних наук,
професор
БОНДАРЕНКО А. Ф.
2. кандидат психологічних наук,
ведучий науковий співробітник
Інституту психології АПУ
ТАТЕНКО В. А.

Провідна установа: Київський інститут внутрішніх справ
при Українській академії
внутрішніх справ

Захист відбудеться 27 грудня 1994 року о 14 год. на за-
сіданні спеціалізованої вченої ради Д 068.18.19 по захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата психо-
логічних наук при Київському університеті ім. Т.Г.Шевченко за
адресою: 252017, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. _____.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці університету.

Автореферат розіслано 27 листопада 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Т.С.КИРИЛЕНКО

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасний період, який переживає суспільство України, є у всіх відношеннях кризовим. Швидкі зміни, які відбуваються у економічній, політичній та інших сферах життя нерідко є хаотичними, несподіваними для населення; вимагають від кожного повсякденних незвичних дій та рішень. Взагалі, "звичне" у поведінці, поглядах, життєвих орієнтирах, що базується на ще не переборених нормах життя радянського періоду, стає все менш адекватним вимогам сьогодення. У цих обставинах людина вимушена звертатися до себе - своїх уявлень, цінностей, цілей та коректувати, змінювати їх. Людина змушена також сприймати та враховувати величезний потік інформації, звикати до нових реалій життя, з якими зтикається кожну хвилину. Такий "режим функціонування" в умовах невизначеності, браку часу на роздуми та засобів життя (грошей, знань, вмінь, т.і.) не є оптимальним та накладає підвищені вимоги перш за все до адаптивності - здатності гармонізувати свої відносини з середовищем задля досягнення найважливіших пріоритетів та задоволення життєвих потреб.

Змінюється оточення життєдіяльності - має змінитися й свідомість людини, її загальна картина світу, уявлення про зміст життя, власне місце та значення у ньому. Процес породження нових форм особистої свідомості - завжди кропіткий та довгочасний. Він вимагає від носія свідомості певної роботи та сплати відповідної особової платні за помилки у діях, які реалізуються у зміненому оточенні, але засновані на застарілих або невідповідних засадах. Саме через це й постає проблема адаптації як проблема взаємокоригування змін у свідомості та оточенні людини, розширення меж усвідомлюваного світу та можливостей гнучкого формування і регуляції поведінки відповідно до повсякчасних змін у житті взагалі.

Адаптація як така не є просто пристосування - це завжди співвіднесення характеристик та атрибутів дівчої особи та

середовища, їх динамічне взаємокоригування. Адаптація не висчерпує всього обсягу взаємодії особистості та середовища, проте є важливою умовою такої взаємодії, значення якої для поведінки зростає пропорційно суб'єктивній складності ситуації. Суб'єктивна складність ситуації для людини є перш за все складність вибору стратегії поведінки та поточного регулювання останньої. І те, й інше потребують знань про себе та оточення, а також вміння скористатися цим знанням, зробити його діяльною часткою поведінки. Пошук нового або удосконалення існуючого знання про себе та оточення, розвиток навичок конструювання динамічних актуальних моделей середовища складають сутність когнітивного рівня адаптації.

Кожній людині властиві особисті характеристики адаптації та адаптивності, для кожної людини кризова ситуація - завжди така, вимогам якої ці характеристики не задовольняють. Перевищення можливостей у пізнанні ситуації, її усвідомленні "для" та відносно особистості, створює перешкоди на шляху формування та здійснення поведінки; піддає ризику досягнення особистих цілей; призводить до фрустрації особистісних потреб - загалом, перетворює ситуацію у кризову.

У час інтенсивних та рішучих змін середовища життєдіяльності, невизначеності норм та орієнтирів повсякденної поведінки, перехідного стану суспільного світогляду та системи життєвих орієнтирів особистості, майже будь яка ситуація може стати кризовою. Саме несподівані зміни у середовищі та (або) особистості порушують їх взаємодію, призводять до важких та критичних ситуацій. З цього боку саме зараз дослідження адаптації є актуальним. Слід зауважити, що тут важливою є орієнтація на практичне застосування знань: обсяг категорії людей, що з тих чи інших причин потрапляють у кризові ситуації життя та потребують відповідної допомоги - зростає. Останнє підсилює актуальність пропонованого дослідження і водночас - вимоги до його якості.

Рівень наукової розробки проблеми. Проблема адаптації не є новою в науці. Довгий час феномен адаптації досліджувався у біології, соціології, психології, прикладних галузях системного аналізу. Проте по сьогоднішній день адаптація досліджувалась перш за все як пристосування, згідно до біологічних підвалин інтерпретації цього поняття.

Виключення складає відома концепція інтелекту, що належить Ж.Піаже, у якій адаптацію інтерпретовано як загальну характеристику поведінки людини, що є перш за все співвіднесенням та взаємодією особистості та середовища.

Ми виходимо у пропонуваній роботі з того, що людина наділена свідомістю і її світ у будь яких проявах є завжди усвідомлення світу, за межами якого для людини нічого не існує. Під цим кутом зору життя для людини – це усвідомлення життя, ситуація – усвідомлення ситуації, регулювання поведінки у ситуації – динамічне здійснення усвідомлення ситуації, що як таке змінюється відповідно до динаміки всіх складових та рівнів ситуації. Природньо, що когнітивна адаптація уособлює регулювання поведінки в ситуації на предметному рівні – тобто орієнтована на підтримку взаємспіввіднесеності об'єктивної структури ситуації (до якої належить також особистість у єдності її рис та властивостей) та предметної компоненти усвідомлення ситуації.

Отже, у дисертації пропонується розгляд феномену адаптації під новим кутом зору, з опором на факт існування людської свідомості. Але якщо ми приймемо цей факт як висхідну позицію у дослідженні, то характер проблем, які будуть ставитись, засобів, за допомогою яких вони вирішуватимуться, зрештою – особливості напрямків пошуку, логіка роботи, т.і. – залежать від того, як ми вирішимо питання про сутність свідомості, як ми окреслимо ситуацію, що дана особистості як усвідомлення ситуації.

Важливо, що адаптацію людини до оточення не може бути зведено до власне когнітивної складової процесу та результа-

ту встановлення та підтримки взаємоспіввідносності змісту свідомості та актуального оточення. Ми не можемо не враховувати також афективну складову будь-якої поведінки людини та будь-яких її уявлень. Свідомість не є виключно раціональним утворенням, що може бути зведене до знань. Проте вбачаючи, що розгляд взаємовідносин свідомості та світу у всіх складових є надзвичайно складним завданням, у дисертації пропонується раціональний аналіз цих взаємовідносин.

Вибрана висхідна позиція у дослідженні робить його новим з наукової та практичної точки зору, але й значно ускладнює. Ставлячи питання про свідомість, ми вимушені почати саме з неї і у ході аналітичної роботи знайти й поставити проблеми, пов'язані з адаптацією: до того, як буде розглянуто феномени та поняття свідомості, ситуації та адаптації, годі й сподіватися навіть на попередні формулювання проблем.

Мета і завдання дослідження. Головною метою дисертації є побудова концепції когнітивної адаптації особистості як органічної складової регулювання поведінки людини у різних за якістю ситуаціях та виходячи з того, що це регулювання є виразом активного конструювання унікального життя особистості та здійснюється як безпосереднє буття її свідомості.

Відповідно до поставленої мети у дисертації вирішуються такі конкретні завдання:

- побудова узагальненого підходу до аналізу відношення особистості та середовища як єдиної метасистеми;
- аналіз базових понять дослідження - ситуації, адаптації та свідомості з урахуванням літературних даних;
- формування висхідних методологічних положень у спеціалізованих концепціях свідомості, ситуації та адаптації;
- формулювання та обґрунтування положень про структуру регуляції поведінки як актуального самопородження світовідношення;
- побудування моделей механізмів функціонування та

розвитку структур суб`єктивного досвіду в процесі здійснення відношення "людина - світ" та накопичення змін у ньому;

- побудова концепції ситуації, аналіз її компонентного та елементного складу, типологія ситуацій;

- аналіз явища та процесу адаптації на когнітивному рівні: засади, форми, умови, межі, т.і.;

- розробка понять за темою дисертації: співвідносна модель оточення, активний локус свідомості, актуальний план свідомості, суб`єктивні уявлення, т.і.;

- вирішення супутніх проблем, пов`язаних з особливостями підходу: логіка аналізу, послідовність питань, запозичення з інших дисциплін, наслідки застосування системного аналізу (проблеми елементу, частини й цілого, структури та функції), принципи зв`язку рівнів дослідження, т.і.;

- розробка засобів дослідження відповідно до висновків та результатів теоретичної роботи (методика, техніка, інтерпретація);

- узагальнення даних, отриманих у дослідженнях функціонування індивідуальної свідомості у критичній ситуації, виходячи з побудованих концепцій свідомості, ситуації, адаптації; формування висновків щодо підтверджуваності основних положень та моделей дисертації, вірогідності застосованих засобів емпіричного дослідження;

- звітування про практичне запровадження теоретичних та емпіричних результатів дисертації;

- обговорення перспективних напрямків розвитку досліджень за темою, формулювання її головних теоретичних, емпіричних та практичних результатів.

Теоретико-методологічною базою дисертації є розробки проблем свідомості, ситуації та адаптації у психології, суїцидології та клінічній медицині, лінгвістиці, семіотичі, семантиці та загальній теорії систем. На базі цих розробок побудовано власний підхід до методології свідомості відповідно гуманістичному напрямку в науці. Цей підхід ба-

зується на діагностологізації свідомості, що здійснена у критичному аналізі спадщини теорії діяльності.

Всі концепції та моделі, які пропонуються та обговорюються у дисертації, є наслідками повернення свідомості онтологічного статусу та атрибуту безпосередності.

Емпірична база дисертації. Дисертація, загалом, враховуючи новизну напрямку та методологічної бази дослідження, носить теоретичний характер. Проте більшість її положень та моделей перевірено у конкретних дослідженнях, що проводились у межах практичних та дослідницьких програм та проектів за останні вісім років. Використано результати таких досліджень:

- дослідження групових уявлень про бажаного учасника соціальної групи, що формується (студенти; програма побудови психологічного портрету першокурсника; на базі кафедри загальної та інженерної психології КДУ);

- дослідження феномену актуального плану свідомості (школярі старших класів; власне);

- дослідження уявлень безробітних про поведінку в ситуації працевлаштування та їх адаптованості до ситуації (клієнти центрів зайнятості м. Києва, на базі МЗУП "Персонал", за контрактом із Службою зайнятості; у ході консультування з особистісних проблем працевлаштування);

- дослідження уявлень про поведінку у ситуації працевлаштування випускників та студентів ВУЗу (власне, за допомогою Іванова Ю.А.; контрольне);

- дослідження ціннісних орієнтацій військовослужбовців (на базі ІС НАНУ у співробітництві з Соціально-психологічним управлінням МО України, під загальним контролем секції оборонних проблем Президії НАНУ, на замовлення МО України);

- дослідження уявлень про поведінку у ситуації працевлаштування військовослужбовців, що продовжують служити у Збройних силах та звільнених у запас (на базі ІС НАНУ у співробітництві з Соціально-психологічним управлінням МО Ук-

раїни, на замовлення фонду Сороса в Україні).

Об'єктом дослідження є індивідуальна свідомість людини, ті механізми та процеси, що зв'язують свідомість людини з її оточенням, відповідають за підтримку взаємоспіввіднесеності змісту свідомості та змісту оточуючого світу. Інакше - об'єктом виступає адаптація як складова відношення людини і світу, що охоплює в ньому встановлення й підтримку взаємовідповідності середовища та особистості.

Предметом дослідження є власне когнітивний рівень взаємодії людини та оточення, процеси розвитку предметної складової індивідуальної свідомості в умовах критичного стану оточення (у ситуаціях, об'єктивна структура яких інтенсивно змінюється, при умові, що ці зміни суттєві для змісту особистісних систем пріоритетів та поведінки, спрямованої на досягнення останніх).

Інакше - предметом є когнітивний рівень адаптації, який уособлює встановлення та підтримку інформаційної взаємовідповідності середовища та особистості у здійсненні поведінки як актуального самопородження світовідношення.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає, перш за все, в розробці нової системи поглядів на свідомість, ситуацію та адаптацію, що відповідає сучасним тенденціям розвитку методології гуманітаної науки. Побудовано у загальних рисах та більшою частиною перевірено концепцію когнітивного рівня адаптації особистості до ситуацій різної щодо суб'єкта якості. Розроблено узагальнений підхід до аналізу відношення "людина-світ", здійснено його практичну реалізацію у логіці дисертації.

Обґрунтовано та випробувано у розробці моделей принцип суб'єктності. Його головний зміст полягає у ствердженні факту онтологічного суверенітету свідомості, її безпосередності як форми самопородження світовідношення. Наслідками принципу суб'єктності є, зокрема, розробка концепції ситуації як ситуації "для суб'єкта" у єдності об'єктивної струк-

тури та актуальної форми світовідношення; відстоювання положень про поведінку як безпосередню реалізацію моделі оточення (свідомості ситуації), тощо. Далі, здійснено типологізацію елементного та компонентного складу ситуації, типологію ситуацій, форм адаптації. Розроблено також низку моделей функціонування та розвитку свідомості, які реалізовано у дослідницькому інструменті.

Поставлено та розроблено проблему підтримки адаптивності та адаптації на когнітивному рівні як проблему розвитку предметної компоненти індивідуальної свідомості; побудовано моделі відповідних механізмів. Застосовано до аналізу свідомості системний підхід; поставлено та принципово вирішено відносно обговорюваних явищ деякі традиційні системні проблеми - елементу та цілого, співвідношення структури та функції, функціонування та розвитку.

Теоретична та практична значимість дослідження. У дисертації запропоновано та розроблено методологічні положення, що відкривають нові перспективи для досліджень індивідуальної свідомості, індивідуальних та групових уявлень, соціальної поведінки людини. Проблема свідомості, взагалі, є визначальною в методології будь-якої гуманітарної або суспільної науки - і психології зокрема: її не можна обійти, якщо ми так чи інакше етикаємось з діючою людиною, що у своїй поведінці стверджує власне бачення світу.

Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані як у теоретичних дослідженнях, так і в вирішенні практичних проблем.

Щодо теоретичних розробок, відкрито можливість для поглибленого аналізу свідомості та поведінки людини залежно від якості її оточення; для побудови спеціальних моделей взаємодії суб'єкта та об'єкта з урахуванням її динамічних складових. Засновано концепцію когнітивної адаптації як процесу розвитку предметної складової свідомості.

Щодо практичних розробок, доведена цінність практичних

додатків та розробленої методики. Останні можуть бути застосовані до ефективної діагностики загального стану уявлень окремих індивідів та груп про майже будь-який предмет; до прогнозування успішності поведінки у ситуаціях різної якості, складу та значення для людини; до викриття глибинних особистих проблем у досягненні життєвих цілей та пошуку внутрішніх перешкод у здійсненні поведінки; до дослідження систем пріоритетів будь-якої спрямованості; до організації програм допомоги дезадаптованим особам.

Щодо запропонованого засобу дослідження, він дає можливість побачити змістовний контекст особистісних уявлень. Основні результати та висновки проведених практичних досліджень відображені у спеціальних звітах та доповідних замовникам (на жаль - у більшості для службового користування), демонструвались на спеціалізованій виставці досліджень закладів НАНУ за оборонною тематикою, частково викладені у публікаціях, наведених на останній сторінці автореферату. Головні методологічні засади дисертації викладено у спеціалізованих розділах з методології, теорії та досліджень свідомості підручника із загальної психології, що має вийти у 1995 році (не вказано у списку публікацій).

Структура та обсяг роботи. Робота складається із 5 розділів, що містять 14 підрозділів, висновків досліджень, опису результатів та перспектив, списку літератури та додатку. Загальний обсяг роботи - 180 сторінок тексту. Додаються 11 малюнків, 2 аркуші з формулами, 6 додатків загальним обсягом 25 сторінок.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі (ц.1) обґрунтовується актуальність теми, розглядаються мета та завдання дослідження, обговорюється проблема особистих уявлень та їх глибинних засад. Окреслюється специфіка напрямку аналізу: тільки в критичних ситуаціях ми можемо знайти адаптивні процеси "у чистому вигляді"

і зробити їх самостійним предметом аналізу.

Далі пропонується узагальнений підхід до аналізу свідомості, ситуації та особистості як елементів єдиної метасистеми "Людина - Світ". Розрізняє три рівня аналізу щодо систем "Світ", "Особистість" та "Свідомість". Потенційний рівень - це рівень аналізу елементів, для яких допустимі будь-які гіпотези про склад та зв'язки, не розповсюджені на відповідні цілісності. На інтенціональному рівні ми маємо справу вже з відносно стійкими сполученнями висхідного, потенційного матеріалу. Нарешті, на актуальному рівні ми зтикаємось із зовнішніми проявами систем, що аналізуються.

Далі обговорюються поняття "відношення" та "суб'єктивний досвід", попередньо визначається зміст поняття "свідомість", підбиваються підсумки щодо запровадження пропонуваного підходу.

Розділ "Стан проблеми" (п.3) присвячено розробці понять свідомості, ситуації та адаптації; формулюванню головних принципів та методологічних положень дисертації; обговорюються літературні дані.

П. 3.1 присвячено проблемі свідомості. Проводиться теоретичний аналіз поняття, обговорюються наслідки гносеологізації, розглядається принцип безпосередності. До феномену свідомості застосовується системний аналіз, обґрунтовується його правомірність з точки зору особливостей предмету. Зв'язок свідомості та оточення, інтерпретується у поняттях спонтанного самопородження свідомості як форми світовідношення, відповідно до цієї інтерпретації адаптація розглядається як аспект відношення людини і світу, формулюються об'єкт та предмет аналізу.

Далі розглядається поняття регуляції поведінки. Остання інтерпретується як розгорнення та самоздійснення актуальної моделі оточення. Це самоздійснення є поведінкою, для якої важливою є співвідносність оточення та його актуальної моделі. Проблема адаптації тут постає як проблема розширен-

ня, розвитку та збагачення змісту свідомості, забезпечення її безперервного зв'язку з оточенням у предметній інтерпретації цього зв'язку. Нарешті, цей розділ містить також інтерпретацію принципу суб'єктності.

У п. 3.2 пропонується та розглядається концепція ситуації відповідно до принципу суб'єктності. За цим принципом, оточення дане суб'єкту безпосередньо як свідомість оточення, свідомість ситуації. Розглядаються розбіжності об'єктивної структури ситуації та "ситуації для суб'єкта", пропонується фреймова класифікація компонентного та елементного складу ситуації. Особливе значення надається контекстним елементам ситуації, які не мають фізичних аналогів, а є динамічними характеристиками ситуації, які охоплюють встановлювані суб'єктом напрямки і тенденції її розвитку, зв'язки даної ситуації з іншими у суб'єктивній послідовності, співвідношення предметного складу та напрямків розвитку ситуації з власними пріоритетами, т.і. Встановлюється, що "якість" ситуації для особистості є актуальна форма співвідношення її та оточення. Обґрунтовується фреймова класифікація ситуацій, на найнижчому рівні якої виділено чотири типи усвідомлюваних ситуацій - це тривіальні, важкі, екстремальні та альтернативні ситуації. Дані змістовні інтерпретації типів ситуації.

Далі обговорюються питання меж ситуацій та суб'єктивного критерію їх зміни. Окремі ситуації можуть бути виділені тільки суб'єктом - і як такі є станами його відношення з оточенням, актуальними формами існування усвідомленого світу для суб'єкта. Через це кожна ситуація може бути проінтерпретована як можливий світ, а відрізнена від інших за критерієм зміни смислового центру ситуації. Останній є головним контекстним елементом ситуації, який об'єднує її предметний зміст у особистісно-значиму конструкцію актуального відношення особистості і світу.

Зміна змістовного центру ситуації є зміною ситуації для суб'єкта. Зрушення у структурі ситуації, які є причинами

зміщення змістовного центру, прийнято йменувати подіями. Оскільки події можуть здійснюватись як в реальних, так і в альтернативних ситуаціях; складатись з одного або більшої кількості зрушень; бути суб`єктно- та (або) об`єктно віднесеними. Складено та обговорено формальну типологію подій.

Визначено, що події можуть бути - підвладні або непідвладні суб`єкту, зазначено, що критичні ситуації завжди виникають внаслідок непідвладних подій. Непідвладними можуть бути події, виникнення яких з об`єктивних причин не залежить від волі та бажання людини, або такі, що відбулися. За формальною типологією подій та пропонованими у ній моделями останніх, підвладність або непідвладність події як її суттєва характеристика залежить від вчасності ідентифікації події. Ідентифікація може відбуватись також як передбачення, прогнозування. Власне, адаптація до критичної ситуації можлива лише як прогнозування, підготовка до події - ізсередини критичної ситуації можна адаптуватися лише до наслідків - періоду кризи.

Узагальненню літературних даних з проблеми адаптації та виробленню власних загальних положень присвячено п. 3.3 "Адаптація". Адаптацію визначено як бік процесу життєдіяльності, що охоплює підтримку структурних засад співприсутності особистості та оточення у єдиному відношенні. Критерій адаптивних змін, таким чином, розміщено у самому відношенні: він не може бути приписаний ні людині, ні оточенню, а тільки динамічному змістовному центру їх взаємодії.

До процесів адаптації віднесено всі, які орієнтовані на встановлення взаємовідповідності середовища та особистості, у т.ч. на когнітивному рівні - предметної взаємовідповідності. Безперервним моментом адаптації є підтримка адаптивності, дискретний - власне адаптація до конкретного оточення. У цьому розділі також ставиться проблема адаптивності як безперервного розвитку предметної компоненти свідомості у ході набування життєвого досвіду, а проблема адап-

тації - як проблема форм та механізмів взаємопрояву процесів поточних змін предметного змісту свідомості та використання фіксованого у ньому наявного досвіду.

Адаптація і адаптивність на когнітивному рівні можуть бути описані через параметри інформаційного діапазону, повноти та достатності суб'єктивного досвіду. Інформаційний діапазон, його широта є показником інформаційної потужності свідомості, здатності її носія розширювати межі потоку сприймасмої інформації до необхідних для побудови успішної поведінки без втрат для її засвоєння та обробки.

Адаптивні процеси найбільше виражені у важких та критичних ситуаціях, коли людина зіштовхується з труднощами у встановленні змістовного центру ситуації, співвіднесенні її об'єктивної структури та власної системи життєвих пріоритетів. Тут варто розрізнити критичні ситуації та ситуації, пов'язані з ризиком: останні відомі людині до їх здійснення та не вимагають підсилення адаптивних процесів на когнітивному рівні.

Наприкінці розділу побудовано фреймову класифікацію адаптації з використанням критеріїв спрямованості адаптивного процесу, локалізації змін, до яких потрібно адаптувати актуальне відношення із середовищем, характеру активності та ефекту адаптації.

У останньому підрозділі третьої частини дисертації (п.3.4) всі положення щодо упорядкування зв'язку свідомості та оточення на когнітивному рівні а також щодо засобів підтримки цього зв'язку конкретизуються для співвідносної моделі оточення - актуальної форми самопородження свідомості. Пропонується та обговорюється структура співвідносної моделі, її властивості, функції, критерії оптимальності; визначаються співвідношення останніх.

4 розділ дисертації - "Моделі та інтерпретації" - містить реалізацію розробок третьої частини на рівні моделей різних утворень свідомості, процесів та механізмів, що

пов'язані із проблемою когнітивного рівня адаптації.

У п.4.1 розглядається лінгвістичний доробок у галузі архітектури свідомості та пропонується власна дворівнева модель. Остання розглядає свідомість з точки зору вироблення відношення до себе і оточуючого, і одночасно - верифікації та розвитку засад цього відношення. Два інформаційні канали уособлюють два процеси - діяльної реалізації змісту свідомості та його розвитку. Власне самооцінка поведінки, суб'єктивний прогноз її успішності засновується на порівнянні, з одного боку, власного бачення умов та предмету поведінки, її відповідності переслідуваням цілям, регулюючим соціальним та власним нормативним та ціннісним системам, з другого - сприйняття зовнішньої оцінки поведінки відносно оточуючих або у формі відповідності результатів задумам. Адаптивна поведінка передбачує урівноваженість її власної оцінки за зовнішнього підтвердження.

Подальше викладення присвячено проблемам елементу та розвитку свідомості. У якості елементу приймається конструкт у тій інтерпретації його сутності, яка була запропонована Дж.Келлі. Проблема розвитку предметного змісту свідомості ототожнюється з адаптивним процесом на когнітивному рівні. У зв'язку з цим розглядаються різні аспекти проблеми розвитку складних систем, напрямків та фаз цього процесу. Як висхідну точку розвитку покладено розвиток елемента свідомості - конструкта. Модель цього розвитку викладена у п.4.2, де розглядається функціонування конструкту у нормальному стані і коли його розрізнявальної потужності не вистачає для адекватної ідентифікації елементу оточення (умови невизначеності). Процес розвитку ініціюється невідповідністю результатів поведінки у ситуації тим, що передбачаються її усвідомленням. Це означає, що наявна невідповідність предметної компоненти свідомості та об'єктивної структури ситуації. Тут виникає проблема зв'язку свідомості та оточення - адже "мови" свідомості, сприймання, мовлення та дії - різні.

Тому ми допустили існування спеціального функціонального утворення - актуального плану свідомості (АПС), який "копіює" зміст базових структур, що відповідають актуальній ситуації, проте "переміщує" їх у десигнативний вимір. У АПС знаходяться суб'єктивні значення, що розвиваються - лише вони можуть стати в центр уваги особистості: усталений зміст свідомості нерелексивний та ідентифікується з "Я". Задля побудови моделі АПС розглядаються дані семіотики, вирішуються питання про відрізнєння АПС від базових структур та єдність з ними. Нарешті, у останньому підрозділі четвертої частини (п. 4.3) розглядаються питання про когнітивну адаптацію з урахуванням розроблених моделей функціонування та розвитку свідомості.

Спершу пропонується інтерпретація когнітивної адаптації для свідомості як інформаційної системи. Тут свідомість розглядається з точки зору інформаційного обміну з середовищем, а для опису адаптивного процесу використовуються поняття інформації, ентропії, ступенів свободи та інформаційного діапазону, невизначеності. Оскільки остання є атрибутом критичної ситуації, тут починається опис психологічних особливостей реакції на невизначеність, який продовжується обговоренням даних суїцидології та клінічної медицини (розглядаються психогенії та захворювання свідомості).

У числі інших зроблено висновки про необхідність збереження певного рівня ентропії для нормального функціонування свідомості; про "сліпий процес" девіацій елементів свідомості як базу когнітивної адаптації; про дезадаптацію як втрату узгодженості психічних процесів, що забезпечують поведінку; про відображуваність сутності адаптації через втрату критерію функціонування особистості, або втрату динамічності змістовного центру через його фіксацію на травмуючій події.

Далі обговорюються фактори та стратегії когнітивної адаптації. Для цього застосовується запропонована у огляді

клінічних даних додаткова класифікація ситуацій.

У цьому ж підрозділі розглядаються інтуїція та метафоризація як механізми, що уособлюють форми використання наявного досвіду до ситуацій невизначеної структури; обговорюється механізм упередження критичних подій як ефективний засіб зменшення осбової ціни проживання критичної ситуації. Загалом, у п. 4.3 знаходить завершення концепція когнітивної адаптації як спонтанного процесу підтримки взаємоспіввідносності об'єктивної структури свідомості та ситуації, організуючим критерієм якого є змістовний центр останньої.

П'ята частина дисертації - "Дослідження та практичні додатки" - містить кілька підрозділів, які присвячені описові спеціалізованої методики, створеної за моделями свідомості, викладеними у попередній частині; звіту про дослідження, які пов'язані з проблемою когнітивної адаптації до актуальної ситуації; формулюванню головних висновків емпіричних досліджень.

Дослідження, про які звітується у дослідницькій частині дисертації, відносяться до трьох головних тем: це адаптація до ситуації працевлаштування, адаптація до соціального оточення, а також стан ціннісної компоненти світовідношення та її вплив на поведінку. За даними, отриманими у ході досліджень, отримали підтвердження основні моделі, на яких побудовано пропонувану концепцію когнітивної адаптації: це дворівнева модель архітектури свідомості та модель актуального плану свідомості. Підтверджено, що поведінка людини обумовлена особливостями усвідомлення ситуації, наявним ресурсом адаптивності та здатністю динамічно коректувати модель оточення.

Одним з головних висновків є також підтвердження двоспрямованості та одночасно різнякисності процесів інформаційного зв'язку свідомості та середовища. У всякому разі, визначаючи суб'єктивну оцінку власної поведінки та відношення до отриманого зовнішнього підтвердження, виявилось мож-

ливим прогнозувати успішність поведінки у заданому типі ситуацій; викривати або передбачувати розподіл групи на меші структурні утворення; упереджувати порушення поведінки у ситуації невизначної структури. Таким чином, підтвердилось також, що співвідношення процесів формування ситуативної моделі та розвитку базових структур свідомості визначає адаптивні характеристики поведінки.

Наступний висновок - про те, що критичною для суб`єкта є ситуація, свідомість якої наділена таким атрибутом у її усвідомленні, що уявлення про ситуацію, її усвідомлення є безпосередня ситуація для суб`єкта. Підтверджена також інтерпретація когнітивної адаптації як необхідної умови самопородження свідомості на актуальному рівні, складової загального процесу формування та регулювання поведінки. Показано глибинний зв`язок загального стану структур особистісних пріоритетів та особливостей поведінки у конкретних ситуаціях.

Більшість проведених досліджень було орієнтовано на досягнення практичних результатів. Досліджуючи адаптованість опитуваних до актуальних для них ситуацій, структури їх уявлень про необхідну для вирішення поточних проблем поведінку, ціннісні орієнтації - було сформульовано низку рекомендацій по основних темах програм. Ці рекомендації стосувались, зокрема, організації нормативного регулювання поведінки, побудови програм допомоги у працевлаштуванні, орієнтованих на підвищення адаптованості клієнтів до ситуацій, яким властиві жорсткі обмеження та невизначеність, т.і. Дані, які було отримано у ході дослідження суб`єктивних уявлень безробітних про ситуацію працевлаштування, стали складовою відповідної консультативної роботи та показали свою практичну значущість у тому числі й для прогнозу успішності поведінки у даній ситуації. Досвід проведення досліджень індивідуальної свідомості та групових уявлень у цілому свідчить про надійність та високу ефективність **АНБ ім. В. Стефанива** засадах пропонованої

АН України

концепції свідомості дослідницького інструментарію.

Завершується текст дисертації розділом, що присвячений головним результатам роботи та перспективам її продовження.

Відмічено, що дисертація є черговим етапом восьмирічних низки досліджень різноманітних аспектів формування, функціонування та розвитку свідомості; дано коротку характеристику етапів роботи. Особливо приділено увагу обґрунтуванню актуальності теми дисертації відносно попередніх досліджень.

До головних теоретичних результатів віднесено: розробку принципу суб'єктності; послідовне відстоювання положення про онтологічний статус свідомості; розробка концепції когнітивної адаптації особистості як базового процесу підтримки зв'язку свідомості та оточення на предметному рівні; розробку моделей архітектури, функціонування та розвитку предметної компоненти свідомості (у тому числі дворівнева модель, моделі актуального плану свідомості, інформаційна модель свідомості як модель адаптації); розгляд особливостей функціонування свідомості та підтримки її зв'язку з оточенням на предметному рівні в умовах невизначеності, у зв'язку з іншими психічними функціями (інтелектом та адаптацією), залежно від якості ситуації, стану внутрішнього ресурсу, т.і. Здобуто досвід конструювання складних концептуальних схем за допомогою системного аналізу.

Загалом, дисертація носить виражений пошуковий характер, проте гідним уваги є те, що основні положення, на яких засновано концепцію адаптації на когнітивному рівні, перевірено емпірично і запроваджено у практичній роботі.

Далі зазначається, що недоліком дисертації є відсутність власних досліджень на клінічному матеріалі. Попередня програма такого дослідження вже створена й існує попередня домовленість про її втілення. Другий напрямок прикладних перспектив – розробка діючих програм консультативної та навчальної допомоги особам, що перебувають у критичній

ситуації. Досвід подібної роботи вже є: він отриманий у консультативній роботі з безробітними та підготовці працівників центрів зайнятості.

Планується також розробка нових модифікацій методики для дослідження індивідуальної свідомості та уявлень. На даний час існує п'ять модифікацій, розроблено також систему обробки даних на ПЕОМ. Нові модифікації мають бути орієнтовані на реконструкцію полів особистісних уявлень відповідно до принципів побудови базових структур свідомості (діалогічність, ієрархічність, т.і.).

Нарешті, передбачається продовження теоретичної роботи по створенню цілісної концепції індивідуальної свідомості на методологічних засадах, викладених у дисертації, та з використанням її доробку.

АННОТАЦІЯ

Тема дисертації Очеретяного В.В. - "Индивидуальное сознание и адаптация личности к критической ситуации". Предлагается оригинальная концепция индивидуального сознания как формы или способа конструирования мироотношения. Разработана также специальная концепция ситуации в единстве ее объективной структуры и индивидуального сознания ситуации. Рассматривается понятие когнитивной адаптации личности как процесса и результата установления взаимосопоставимости актуального окружения и сознания. На основе анализа феноменов ситуации, адаптации и сознания предлагается ряд моделей конкретных механизмов взаимодействия сознания и окружения на когнитивном уровне.

На основе этих моделей построена специальная процедура для исследования индивидуального сознания и групповых представлений. Проведен также ряд прикладных исследований, в которых получили подтверждение основные положения и модели дисертации. К разработке моделей в дисертации применен системный анализ. Прикладные перспективы проведенных иссле-

дований состоят в разработке программ помощи дезадаптированным лицам, теоретические - в создании общей теории индивидуального сознания.

Основные понятия: сознание, мироотношение, ситуация, адаптация, соотносительная модель окружения, активный локус, актуальный план сознания.

SUMMARY

The theme of dissertation written by V.V.Ocheretuanii is "The Individual consciousness and adaptation of person to critical situation". The original concept of individual consciousness as forms or way of designing univers-relation is offered. The special concept of situation in unity of its objective structure and individual consciousness of situation is developed also. The concept of cognitiv adaptation of person as process and result of establishment of co-compareness urgent environment and consciousness is considered. On the basis of analysis of phenomena of situation, adaptation and consciousnesses the series of models of particular gears of interaction of consciousness and environment on cognitiv level is offered.

On the basis of these models the special procedure for research of individual consciousness and group representations is constructed. The series of applied researches, is conducted also in which have received the confirmation of the main rules and models of dissertation. To development of models in dissertations the system analysis is applied. The applied prospects of conducted researches consist in development of programs of help to misadaptness persons, theoretical - in creation of the general theory of individual consciousness.

Основні положення дисертації відображені у публікаціях:

1. В.В.Очеретяный. Изменения индивидуального сознания в критические периоды общественного развития: их психологические последствия. - В сб.: Тезисы украинской науч. конф. "Изменяющийся мир и проблемы гуманитарного образования в высшей школе". - Бердянск, 1992. - вып.2.
2. В.П.Казмиренко, А.Б.Боровский, В.В.Очеретяный. Социально-психологические проблемы безработицы (опыт исследования). - Бюллетень МЗУУП "Персонал". - 1993. - N 1.
3. В.Очеретяный. Методика для исследования индивидуального сознания и групповых представлений. - "Психологический журнал", в печати.
4. Л.В.Сохань, Е.И.Головаха, Р.А.Ануфриева, О.Н.Балакирева, В.В.Очеретяный. Психология жизненного успеха: опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций. - ин-т социологии, в печати.
5. Регуляція поведінки військовослужбовців: досвід соціально-психологічного дослідження в Україні. - Херсон: альманах "Константи", надіслано до друку.

455186

AB 31.522

AB 31.522